

УДК 94:902.2(477.7)(477.61/.62)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-36-3>

РУСЬКЕ СРІБЛО ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРЕКЛАДАХ ЗАПИСОК ІБН БАТТУТИ

Мелекєстєв Кирило Ігорович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576*

У дослідженні аналізується важливий фрагмент із тексту Ібн Баттуті, який можна ідентифікувати як такий, що стосується південного сходу України, але при цьому тривалий час його не наводили в російськомовних перекладах мемуарів. **Мета дослідження** – шляхом порівняння перекладів Ібн Баттуті знайти описані ним факти з історії Русі, а також за допомогою методів суміжних наук ідентифікувати згадані мандрівником об'єкти як такі, що стосуються південного сходу України. **Методи дослідження** ґрунтуються на компаративному аналізі англomовного перекладу Ібн Баттуті початку ХІХ ст. порівняно з російськими «рівісниками». Шляхом виокремлення тексту, який було «скорочено» в ранніх російських перекладах, ми ідентифікуємо окреслені мандрівником території завдяки дослідженим даним із геології України. **Результати дослідження:** 1) згадані Ібн Баттутою срібні злитки русинів (сувам, саум, суми) за описом і названою вагою відповідають київській гривні ХІІ–ХІІІ ст.; 2) описаний мандрівником шлях подорожі з татарської столиці до Візантії ідентифікує «Руські гори» як елемент ландшафту на південному сході України; 3) дані геології дають змогу надалі ідентифікувати ці гори як Донецький кряж (згідно з інформацією про родовища срібла на Донбасі); 4) ці дані разом із матеріалами про локації Криму були в тому чи іншому вигляді скорочені в російськомовних перекладах мемуарів. **Висновки:** 1) київська гривня продовжувала використовуватися в Україні в ХІV ст. та була визнана в Золотій Орді; 2) срібні родовища Донеччини могли бути джерелом руського видобутку срібла, можливо, і в минулі століття (карбування срібної монети Володимиром); 3) зазначений регіон настільки міцно асоціювався з Руссю, що татари звали його «горами Русів», визначали як належний до «їхньої країни» або пов'язаний із ними; 4) подальшого дослідження вимагає з'ясування того, чому матеріали про вагу «сувам», які дають можливість ідентифікувати його як київську гривню, приховувалися в російському перекладі до 1884 р., а матеріали про Салтука-віщуна, які дають змогу більш детально розкрити особливості кримської і приазовської географії та історію мусульманського заселення, були змінені.

Ключові слова: Донбас, Донецький кряж, Крим, мемуари, травелог, Приазов'я.

THE RUTHENIAN SILVER OF SOUTH-EAST UKRAINE IN THE TRANSLATIONS OF IBN BATTUTA'S NOTES

Mieliękiestsev Kyrylo Ihorovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine
and Special Branches of History
Vasyl Stus Donetsk National University
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576*

The study analyzes an important fragment from the text of Ibn Battuta, which can be identified as relating to the south-east of Ukraine, which for a long time was absent in Russian language translations of memoirs. **The purpose** of the research is to find the facts from the history of Russia described by comparing Ibn Battuta's translations, and to use the methods of related sciences to identify objects mentioned by the traveler as belonging to the south-east of Ukraine. **The methods** of research are based on a comparative analysis of the English translation of Ibn Battuta in the early 19th century, comparing it to Russian translations written at the same time. Having singled out the text that was "abbreviated" in the early Russian translations, we identify the areas described by the traveler thanks to the existing data on the geology of Ukraine. **Results:** 1) the silver ingots of the Ruthenians mentioned by Ibn Battuta (suwam), according to the description and the named weight correspond to the Kyiv hryvnia of the 12th–13th centuries; 2) the way of travel from the Tatar capital to the Azov and Tavria described by the traveler identifies the "Ruthenian Mountains" as an element of the landscape in the south-east of Ukraine; 3) the geological data allow further identification of these

mountains as the Donets Ridge, according to information about silver deposits in the Donbas; 4) these facts, together with materials on the locations of the Crimea, were in one form or another omitted in Russian translations of memoirs. **Conclusions:** 1) the Kyiv hryvnia continued to be used in Ukraine in the 14th century, and was recognized in the Golden Horde; 2) silver deposits in Donetsk region could have been a source of Ruthenian silver mining, possibly in the past as well (minting of silver coins by Vladimir the Great); 3) the region was strongly associated with Ruthenia, the Tatars called it the “Ruthenians’ mountains”, belonging to, or associated with “their country”; 4) further research is required on why the excerpts regarding the weight of “suwam”, allowing to identify it as the Kiev hryvnia, were hidden for Russian language readers until 1884, and those on Saltuk the diviner, which show more details on Crimean and Azov geography and history of Muslim settlement, were changed in translation.

Key words: Donbas, Donets Ridge, Crimea, memoirs, travelogue, Pryazovia.

1. Вступ

Сучасні умови інформаційного протистояння зумовлюють необхідність не лише захисту сучасного українського інформаційного простору, а й пошуку «забутих» сторінок історії України, які відкривають нам нові перспективи погляду на низку питань, історичні наративи навколо яких уже «давно склалися». Погляд на південь України як «Дике Поле», що тривалий час залишалося подалі від слов'янського заселення, врешті-решт створює підґрунтя для ідеї «заснування російськими імператорами Новоросії», а отже, формує небезпечний ідеологічний конструкт. Тим часом іноземні джерела із середньовічної історії України дають нам факти щодо того, що землі півдня сучасної України, незважаючи на їхню тривалу історію заселення тюркськими народами, мали значення як для реальних фактів з історії українського народу, так і для уявних сучасниками просторів Русі.

У цьому контексті спогади Ібн Баттути є особливо цікавими. Текст спогадів щодо саме Русі та русинів відносно невеликий, проте відкриває для читача нові факти та підтверджує низку попередніх знань про Русь з інших джерел. На жаль, переклади спогадів арабського мандрівника, зокрема найбільш відомі українському читачеві російські переклади першої половини XIX ст., як виявляється, відкидають низку важливих елементів тексту щодо Русі.

Мета дослідження – шляхом порівняння перекладів Ібн Баттути знайти описані ним факти з історії Русі та з використанням методів суміжних наук ідентифікувати згадані мандрівником об'єкти як такі, що стосуються південного сходу України.

Методологія дослідження ґрунтується на компаративному аналізі англомовного перекладу Ібн Баттути початку XIX ст. порівняно з російськими «ривісниками». За допомогою виокремлення тексту, який було «скорочено» в ранніх російських перекладах, ми ідентифікуємо окреслені мандрівником території завдяки дослідженим даним із геології України.

2. Історіографія

Текст Ібн Баттути з XIX ст. становить інтерес для істориків – дослідників Сходу та Півдня:

європейська орієнталістика зароджувалася як допоміжний елемент експансії імперій на землі мусульманських народів, проте завдяки вивченню спогадів арабського мандрівника європейці знайшли багато цікавого й про себе. Свого часу археолог О.В. Терещенко знайшов зв'язок між текстом Ібн Баттути та археологічними даними, проте використав його для пояснення давності й характеристик російського рубля (Терещенко, 1850: 387–389). Цікаво, що з огляду на наявність у дослідника таких знань постає логічний умовивід, що він був знайомий з оригіналом або з неросійськими перекладами мемуарів, адже згадки про вагу того, що О.В. Терещенко називав «рублем», не було в російських перекладах до 1884 р., а це ключовий елемент дослідження. Як зазначав сам О.В. Терещенко, тема ідентифікації злитків з описаною Ібн Баттутою вагою вимагала подальшого вивчення (сам дослідник порівнював описані в тексті артефакти з тодішніми для нього російськими монетами та знайшов інформацію про те, що татари й у XIX ст. позначали російський рубль як «сум», подібно до назви злитків русинів у розповіді Ібн Баттути, через що він зробив висновок про те, що в тексті описані давні рублі). Цю розвідку українського археолога зберегли в російському історичному наративі щодо історії їхньої національної валюти. Наприклад, у базі даних «Законодавство Російської Федерації» наводиться саме думка О.В. Терещенка про те, що «арабський мандрівник XIV ст. Ібн Баттута визначав цінність рубля в 5 арабських унцій» (Валюта Российской Федерации).

Дослідники XX–XXI ст. відмовилися від «хижацьких» орієнталістських перспектив XIX ст., натомість розглядали етнографічні, політичні та інші матеріали мемуарів Ібн Баттути як власне цінність. Західні дослідники, такі як Н. Чіттік, використовували конкретно ті елементи, що стосувалися африканських спогадів мандрівника (Chittick, 1977). Натомість в Україні увага до його матеріалів щодо українського півдня ще є досить пильною. Починаючи з матеріалів «Енциклопедії українознавства» Наукового товариства імені Шевченка за редакцією В.М. Кубійовича, Ібн Баттута цікавить українських авторів. Поки що дослідження тексту здійснюються в руслі

«регіоналістики» (Крим, Донеччина, Приазов'я), ці дослідження активно тривають останнім часом (Отземко, 2019). У певному сенсі це характерно й для представленої розвідки.

Логіка дослідження сприяла виокремленню російських перекладів Ібн Баттути як найбільш відомих українському читачеві. Їх порівняння зі створеним у той самий час англомовним перекладом показує, що до 1884 р. читачі в Російській імперії стикалися зі скороченим (надмірно чи випадково) текстом, причому саме в тих моментах, які стосувалися безпосередньо вітчизняної історії (Excerpts from the Travels of Ibn Batuta, 1829). Причини цієї відмінності заслуговують на окреме висвітлення в майбутніх дослідженнях.

Серед інших джерел можемо назвати дані щодо родовищ срібла в Україні, сучасні та історичні мапи. Останні також вимагають подальшого вивчення (відома «ріпейська» проблема на прикладі мап татарських держав знов-таки показує альтернативне уральському визначення «Ріпейських гір», щонайменше у випадку з мапами доби середньовіччя).

3. Результати пошуків

Унаслідок аналізу російських перекладів першої половини XIX ст. (1818 р., 1841 р., 1842 р.) ми знаходимо два вирізані (чи не перекладені) фрагменти, які стосуються історії України. Порівняння з перекладом Самуеля Лі показує, як вирізані в російських перекладах слова погіршують можливість ідентифікації описаних Ібн Баттутою локацій. Відповідно, пропонуємо український переклад фрагмента про «руські гори» (з вказівкою на території, які чітко названі автором, у квадратних дужках): *«Таким чином, 10-го числа місяця Шаваля відправився я разом із султанською дружиною на ім'я Байлун, донькою Імператора Константинопольського. Султан проводжав її до першої станції і вернувся звідти додому. П'ять тисяч вояків царської армії супроводжували султанину, серед них – п'ять сотень вершників, не кажучи про рабину і прислужників. Ми дісталися спочатку міста Укак [певно, Увек, район Саратова]: місто порядне, але там було нам дуже холодно. Звідси до Ель-Сарая [Новий Сарай, нині Цареве городище, район Волгограда] десять днів шляху. В один день шляху звідси знаходяться гори Русинів, які християни, народ з рудим волоссям і блакитними очима, дуже брудний і підступний. У них є срібні рудники, і з їхньої землі виходять сувами, або злитки срібла. Ними вони й торгують, кожна важить по п'ять унцій»* (Excerpts from the Travels of Ibn Batuta, 1829: 80).

Повідомлення про сувами співпадає з даними археології. В арабській унції (якою, певно, й користувався арабський мандрівник) – 31 грам, отже, сувам становив близько 155 грамів. Київські гривні ж, що були в обігу в Русі XI–XIII ст.,

важили від 150 до 160 грамів, що дає абсолютно точний збіг із даними Ібн Баттути. Це свідчить про те, що Королівство Русі XIV ст. зберегло цю грошову одиницю, а також «східний кордон» (частково) у районі річки Дон, про який згадував ще Вільгельм де Рубрук. Однак який рельєф мандрівник називає «горами русинів», у яких ті добувають срібло для лиття срібної гривні, на шляху від сучасного Волгограда до Судака? З огляду на згадану відстань на шляху Ібн Баттути від Ель-Сарая до Приазов'я і далі, до Таврії, найближчим ландшафтом, який можна було би сплутати з горами, є Донецький кряж. Постає запитання: чи є в Донецькому кряжі родовища срібла? Відповідь нам дають дані українських геологів, які вказують на наявність срібних родовищ на Донбасі. Так, на території України концентрації срібла, що мають промислову цінність, виявлені у двох регіонах: у Закарпатському внутрішньому прогині та в Донецькій складчастій споруді, а саме в арсено-піритових рудах Нагольного кряжу, де виявлені Бобриківське, Журавське родовища, низка інших перспективних рудопроявів (Руди дорогоцінних металів).

У перекладі В.Г. Тизенгаузена 1884 р. фрагмент про вагу срібних злитків наявний. Проте змінений наступний елемент тексту, який ідентифікує тюркське мусульманське поселення Баба-Салтук із конкретною особою: *«Після десяти днів шляху від цього місця приїхали ми в Судака, місто в Кипчацькому Степу, на морському березі, а потім у місто Баба-Салтук. Кажуть, Салтук той був віщуном»* (Excerpts from the Travels of Ibn Batuta, 1829: 80). Під назвою «Баба-Салтук» може матися на увазі Бабадаг, де проживав суфійський проповідник Сара Салтук. Салтук потім переїхав у ще один Бабадаг, у Добруджі, де побудований його мавзолей, проте «кримський» Бабадаг також існує: район Мангуп-Кале, князівство Феодоро. За даними Ібн Баттути, це останнє місто тюрків попереду поселень ромеїв. У російському перекладі кінця XIX ст. йдеться про те, що *«був, кажуть, віщун, але про нього розповідають (такі) речі, які закон забороняє»* (Тизенгаузен, 1884: 303–304).

Можлива, однак, й альтернативна, «некримська» версія: як вважають румунські дослідники, ідеться саме про Баба-Салтук (Бабадаг) у Добруджі, адже далі Ібн Баттута згадує про двадцять днів їзди (а не морської подорожі) до Константинополя: *«<...> між Махтулі та Константинополем 22 дні шляху; з них 16 днів до протоки, та 6 днів до Константинополя»* (Тизенгаузен, 1884: 304–305). У такому разі постає запитання: чому ж робили окрему подорож до Судака на півострові Крим, якщо стояло завдання якомога швидше доїхати до земель за Дунаєм? Навіть з огляду на те, що подорож мандрівника з процесією ханум

змінювала свою швидкість (Ібн Батута згадує пишні зустрічі й церемонії, які «сповільнювали» шлях), це все одно досить дивне рішення, як дивує й належність Судака до «Кипчацького Степу» (на початку своєї подорожі, з Кафи до Старого Криму, Ібн Батута його навіть не згадував). Такі міркування підтримують версію, що під назвою «Сурдак» Ібн Батута мав на увазі не кримський Судак (на березі Чорного моря), а Ак-Сарай у районі сучасного Маріуполя (від якого бере назву Білосарайська коса), що відповідає локації Дешт-і-Кіпчак значно влучніше, ніж Крим. Як зазначають маріупольські краєзнавці у своїх пошуках минувшини міста, вони знайшли згадки про «Білосарай» та про те, що саме Азовське море називалося «Суразьким» (Старый Мариуполь, 2011). Власне, схожі факти щодо Азовського моря наводить і «Велика радянська енциклопедія», де зазначено, що арабські мандрівники називали його також «Судакським»: «Назва Судакське море (араб. – Бахр-Судак) вживалася мусульманськими географами XIV–XV ст. У руських історичних джерелах С. м. вперше зустрічається за 1319 р.» (Прохоров и др., 1976: 91).

Література:

1. Chittick N.H. The East Coast, Madagascar and the Indian Ocean. *Cambridge History of Africa. Volume 3. From c. 1050 to c. 1600* / R. Oliver (ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1977. P. 183–231.
2. Excerpts from the Travels of Ibn Batuta / transl. by S. Lee. London : The Oriental Translation Committee, 1829. 600 p.
3. Валюта Российской Федерации. База данных «Законодательство Российской Федерации». URL: <http://ru.spinform.ru/money.html> (дата обращения: 10.12.2021).
4. Каченовский М.Т. Выписка из арабского путешественника. *Вестник Европы*. 1818. Часть 101. № 20. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text5.phtml?id=10767> (дата обращения: 10.12.2021).
5. Отземко О.В. Північне Приазов'я в записках Ібн Батути. *Грані історії*. 2019. Вип. 2. С. 41–44.
6. Путешествие шейха Ибн-Батути в Золотую Орду, в половине XIV века. *Русский вестник*. 1841. Т. 2. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text4.phtml?id=6756> (дата обращения: 10.12.2021).
7. Путешествие шейха Ибн-Батути в Золотую Орду, в половине XIV века. *Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений*. 1842. Т. 37. № 145. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text7.htm> (дата обращения: 10.12.2021).
8. Руди дорогоцінних металів / Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України». URL: <https://geoinf.kiev.ua/metalichni-korysni-kopalyny/rudy-dorohotsinnykh-metaliv/> (дата звернення: 10.12.2021).
9. Второй день экскурсии – 8 марта. *Старый Мариуполь: история Мариуполя* : веб-сайт. 2011. URL: <http://old-mariupol.com.ua/vtoroj-den-ekskursii-15-marta/> (дата обращения: 10.12.2021).
10. Суражское море. *Большая советская энциклопедия* : в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. Москва : Советская энциклопедия, 1976. Т. 25 : Струнино – Тихорецк. С. 91.
11. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург : Изд-во С.Г. Строганова, 1884. 588 с.
12. Терещенко А.В. Археологические поиски в развалинах Сарая. *Записки Санкт-Петербургского археологическо-музеевского общества*. 1850. Т. II. С. 364–410.

References:

1. Chittick, N.H. (1977). The East Coast, Madagascar and the Indian Ocean. *Cambridge History of Africa. Volume 3. From c. 1050 to c. 1600* / R. Oliver (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 183–231 [in English].
2. Lee, S. (transl.) (1829). Excerpts from the Travels of Ibn Batuta. London: The Oriental Translation Committee, 600 p. [in English].

4. Висновки

Таким чином, унаслідок проведеного дослідження можемо зробити низку висновків: 1) київська гривня продовжувала використовуватися в Україні в XIV ст. та визнавалася в Золотій Орді; 2) срібні родовища Донеччини могли бути джерелом руського видобутку срібла, можливо, й у минулі століття (карбування срібної монети Володимиром); 3) той регіон настільки міцно асоціювався з Руссю, що татари звали його «горами Русів», визначали його як належний до або пов'язаний «з їхньою країною».

Подальшого дослідження вимагає з'ясування того, чому матеріали про вагу «сувам», які дають можливість ідентифікувати його як київську гривню, приховувалися до 1884 р., а матеріали про Салтука-віщуна, які дають змогу більш детально дослідити особливості кримської і приазовської географії та історію мусульманського заселення, зазнали змін у російському перекладі. Точна локалізація об'єктів «Сурдак» та «Баба-Салтук» (кримська чи «кіпчацька») розширить знання щодо кордонів Золотої Орди та особливостей відносин тюркського світу зі Східною Римською імперією.

3. Database “Legislation of the Russian Federation”. Valyuta Rossiyskoy Federatsii [Currency of the Russian Federation]. URL: <http://ru.spinform.ru/money.html> [in Russian].
4. Kachenovskiy, M.T. (1818). Vypiska iz arabskogo puteshestvennika [Extract from an Arab traveler]. *Vestnik Evropy*, vol. 101, no. 20. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text5.phtml?id=10767> [in Russian].
5. Otzemko, O.V. (2019). Pivnichne Pryazov'ia v zapyskakh Ibn Battuty [Northern Pryazovia in the notes of Ibn Battuta]. *Hrani istorii*, iss. 2, pp. 41–44 [in Ukrainian].
6. n. a. (1841). Puteshestvie sheykha Ibn-Batuty v Zolotuyu Ordu, v polovine XIV veka [Travel of Sheikh Ibn Batuta to the Golden Horde, in the middle of the 14th century]. *Russkiy vestnik*, vol. 2. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text4.phtml?id=6756> [in Russian].
7. n. a. (1842). Puteshestvie sheykha Ibn-Batuty v Zolotuyu Ordu, v polovine XIV veka [Travel of Sheikh Ibn Batuta to the Golden Horde, in the middle of the 14th century]. *Zhurnal dlya chteniya vospitannikam voenno-uchebnykh zavedeniy*, vol. 37, no. 145. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Battuta/text7.htm> [in Russian].
8. State Research and Production Enterprise “State Information Geological Fund of Ukraine”. Rudy dorohotsinnykh metaliv [Precious metal ores]. URL: <https://geoinf.kiev.ua/metalichni-korysni-kopalyny/rudy-dorohotsinnykh-metaliv/> [in Ukrainian].
9. n. a. (2011). Vtoroy den' ekskursii – 8 marta [The second day of the excursion – March 8]. *Staryy Mariupol': istoriya Mariupolya: veb-sayt*. URL: <http://old-mariupol.com.ua/vtoroj-den-ekskursii-15-marta/> [in Russian].
10. Prokhorov, A.M. (ed.) (1976). Surozhskoe more [Surozh sea]. *Bol'shaya sovetskaya entsiklopediya*, in 30 vol. Moscow : Sovetskaya entsiklopediya, vol. 25: Strunino – Tikhoretsk, pp. 91 [in Russian].
11. Tizengauzen, V.G. (1884). Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Saint Petersburg : Publishing house by S.G. Stroganov, 588 p. [in Russian].
12. Tereshchenko, A.V. (1850). Arkheologicheskie poiski v razvalinakh Saraya [Archaeological searches in the ruins of the Saray]. *Zapiski Sankt-Peterburgskago arkheologicheskogo-numizmaticheskogo obshchestva*, vol. II, pp. 364–410 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 16.12.2021
The article was received 16 December 2021